

району м. Києва Д. І. Цибрія, начальника сектора культури, науки і кадрів Далекосхідного крайового управління народного господарства М. К. Осадчого, члена-кореспондента УАН М. Х. Орлова.

Сфабриковані під постійним і цілеспрямованим контролем Б. В. Козельського, «троцькістські справи» раптово і вельми трагічно вплинули на долю самого начальника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР.

(Далі буде)

Продолжается рассказ о кампании поиска «скрытых троцкистов» на Украине, начатой в 1934 г. Одной из ее жертв стал председатель Госплана УССР Ю. М. Коцюбинский.

М. В. Коваль (Київ)

Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941—1944 рр.)

На архівних, а також зарубіжних джерелах у статті розкривається маловивчена тема, пов'язана з геноцидом нацистів щодо єврейського населення та поданням йому допомоги і підтримки з боку українців у різних районах республіки.

Серед незліченних моторошних військових злочинів нацистів найстрахотливішою за жорстокістю, розмахом і наслідками була кампанія по винищенню єврейського населення. На превеликий жаль, засилля примусово насаджуваних фальшивих концепцій та ідеологічних стереотипів, заложниками котрих стали історики України, як і взагалі СРСР, не дало свого часу можливості приділити належну увагу цій, одній з найбільш «хворих» тем історіографії другої світової війни. Апаратні ідеологи, вилучивши з обігу поняття «єврейське питання», «єврейська культура», «єврейська історія», часто-густо замінюючи навіть саму назву народу — «євреї», що бере початок у глибині віків, на штучний новотвір «радянські люди», тим самим вивели тему холокауста з поля зору дослідників.

Діставши, нарешті, можливість вийти з болота догматизму та політичної кон'юнктури на «чисті води» наукової думки, українські історики зразу ж побачили, що вивчення проблеми масового геноциду євреїв на Україні у 1941—1944 рр. їм треба розпочинати, по суті, «з нуля». При цьому слід враховувати, що винищення євреїв було частиною тієї загальної катастрофи, яку пережив весь народ України, ставши жертвою нацистських маньяків і душогубів. Але якщо «слов'ян, зокрема українців, вбивали переважно за політичними ознаками, то євреїв, незважаючи на їхні погляди, — лише за національними.

Щоб краще зрозуміти суть єврейсько-українських стосунків у роки німецької окупації, слід врахувати невизначений статус єврейського населення на Україні. До того ж у лихі роки сталінських злодіянь вікові взаємовідносини між українцями та євреями, які традиційно мали досить міцну господарську основу, у ряді місцевостей політизувалися, що створювало сприятливі умови для можливого зростання антисемітських настроїв, трансформації неприязних іноді взаємин з побутових в етнічні. Цією обставиною дуже спритно скористалися нацисти.

На час вторгнення до СРСР у фашистській Німеччині було вже вироблено необхідні пропагандистські кліше, за якими єврейство ототожнювалося з комунізмом, а «більшовицька радянська держава» розглядалася, відповідно до постулатів «Майн кампф», як «здійснена з боку

«євреїв у двадцятому столітті спроба... встановити світове панування»¹. Найповніше настанови Гітлера відбито в директиві верховного головнокомандування вермахту від 12 вересня 1941 р. «Боротьба проти більшовизму, — зазначалося в ній, — вимагає нещадних та енергійних дій насамперед... проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму»².

Для проведення антисемітських пропагандистських кампаній мобілізувалися великі кошти, засоби інформації, дані архівів, наукових розробок. 1 березня 1942 р. Гітлер віддав наказ спеціально створеному штабу особливого призначення під керівництвом Розенберга «збирати всі матеріали, які можуть бути використані для планомірного духовного знищення наших противників, передусім євреїв, масонів і більшовизму»³.

З перших же днів окупації республіки нацистська пропагандистська машина впливу на українське населення запрацювала на повну потужність. А потенціал її був чималий: майже 190 газет загальним тиражем 1 млн. примірників, 16 радіостанцій, кіномережа, різного роду виставки, потужний пересувний пропагандистський центр — спецбатальйон V 3 — та безліч інших ланок розгалуженого окупаційного апарату^{3а}. Найпершу увагу було приділено нагнітання істерії «юдо-більшовизму». Так, ця тема фігурувала у 576 із 700 номерів київської газети «Нове українське слово». У кінотеатрах постійно демонструвалися агітки типу «Євреї і НКВС», «Сталін та євреї».

Моральний тиск на українське населення підкріплювався залякуванням. Після зайняття німцями того чи іншого населеного пункту на видних місцях військові комендатури відразу ж вивішували накази такого змісту: «Якщо будь-хто пустить єврея на ночівлю чи надасть йому житло, той буде негайно розстріляний не тільки сам, а й його сім'я». Тут же повідомлялося про солідну винагороду за кожного виданого окупаційним властям єврея. У такий спосіб німці, поставивши єврейське населення поза законом, окреслювали навколо нього ще й своєрідну «смугу відчуження».

Залякування звичайно супроводжувалося заходами провокаційного характеру. Ось типовий приклад цього. В інструкції про те, як потрібно поводитися з місцевим населенням, виданій начальником тилового району групи армій «Південь» 16 серпня 1941 р., зазначалося: «Треба створювати враження, що ми завжди діємо правильно. Якщо злочинця не встановлено, то акти саботажу і диверсій необхідно приписувати не українцям, а євреям та росіянам і вживати проти них репресивних заходів»⁴.

Така підступна політика була розрахована передусім на те, щоб залучити (чи принаймні нейтралізувати) українців до «остаточного розв'язання єврейського питання». І, треба сказати, у ряді випадків езультатом нацистів досягало мети. Були спровоковані на погроми жителі Станіслава, Тернополя, деяких інших міст⁵.

Згодом окупанти намагалися втягнути українське населення в антиєврейські винищувальні акції у східних областях України. Адже наприкінці 1941 — на початку 1942 рр. якась частина євреїв тут ще залишалася навіть після проведення щодо них масових винищувальних акцій, і окупанти поспішали з довершенням своєї чорної справи. Особливу увагу вони приділили півдню республіки. У цих акціях брали

¹ Гітлер А. Майн кампф.— Мюнхен, 1941.— С. 751.

² Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади та держ. управління України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 149, арк. 136 (далі — ЦДАЖР).

³ Там же, ф. 4620, оп. 3, спр. 378, арк. 11.

^{3а} Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944.— Киев, 1985.— Кн. 1.— С. 174.

⁴ ЦДАЖР України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 150, арк. 21.

⁵ Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective (Canadian Institute of Ukrainian Studies).— Edmonton, 1988.— P. 413.

участь як спеціальні підрозділи айнзатцгруп, так і частини вермахту. В одному з документів військової комендатури Миколаєва повідомлялося, що на вересень 1941 р. з 250—300 євреїв, котрі проживали у містечку Снігурівка, не лишилося в живих жодного. У тому ж документі згадується про «виселення» (нацистський евфемізм слова «страта») з цього району 26 серпня трьох євреїв, які начебто поширювали «неправильні чутки про вермахт», 1 вересня — чотирьох «за саботаж і комуністичну пропаганду», 10 вересня — одного, 5 жовтня — трьох євреїв тощо.

20 жовтня штаб 444-ї охоронної дивізії повідомив, що на півдні України «єврейське питання вирішене остаточно»⁶. Тут же підкреслювалося, що «українська поліція добре себе зарекомендувала при виконанні своїх поліцейських завдань. За останні п'ять днів вона спіймала трьох євреїв і передала їх відділу СС у Миколаєві»⁷ і т. ін. Приблизно те ж саме, що й на півдні, творилося і в інших районах. І от уже 1 червня 1942 р. командуючий тиловим районом групи армій «Південь» констатує: «Район, підпорядкований командуючому, можна вважати вільним від євреїв»⁸.

До цих акцій було залучено новостворені формування української допоміжної поліції. Але участь її у розстрілах та погромах не дає жодних підстав для ототожнення цих дій з настроями широких мас українців. Адже поліція становила не більше 1% чисельності місцевого населення. Та й ставлення людей до неї було зневажливим і гостро критичним.

Неодноразово у документах підкреслюється негативна реакція переважної більшості населення на антиєврейські акції. 10 травня 1942 р. командуючий тиловим районом групи армій «Південь» направив 197-ій польовій комендатурі розпорядження, що містило таку «точку зору»: «При можливій ліквідації євреїв службою безпеки необхідно найсуворішим чином звертати увагу на те, щоб населення не бачило і не чуло про це»⁹. У звіті відділу пропаганди губернатора «дистрикту Галичина» сказано: «Методи і способи виселення євреїв далеко не підвищили повагу населення до німецької влади»¹⁰.

У документах проходить думка, що жахливу долю євреїв багато українців розглядають, як натяк і на своє недалеке майбутнє. В огляді поліції безпеки і СД Києва за 1942 р. наводиться текст досить поширеної пісеньки: «Немцы пришли — гут. Евреям — капут. Цыганам — тоже. Украинцам — позже»¹¹. Наводиться і такий аналог цієї думки, поширеної в народі: «Євреями розчиняють, а замішувати будуть на українцях».

Масові розстріли мирного єврейського населення у 1941 р., що проводилися скрізь, де воно жило, справили жахливе враження на психіку українців. Більшість киян пережили тяжкі душевні потрясіння після розстрілів у Бабиному Яру у вересні 1941 р. Про їхню реакцію на ці звірства можна судити, наприклад, зі слів викладача Київського педагогічного інституту В. М. Тверського: «Ніколи б не повірив цьому, якби це хтось розповів, або десь надруковано. Але ми бачили і не вірити своїм очам не могли. Гадаю, що ніякий відщепенець роду людського усіх часів і народів не може бути порівняний з цими чудовиськами (гітлерівцями. — М. К.). І невже на цій крові (в Бабиному Яру. — М. К.) вони хотіли побудувати щастя німецького народу?»¹² Вересневі розстріли у Києві кияни, незалежно від їх національності, сприй-

⁶ ЦДАЖР України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 157а, арк. 392.

⁷ Там же, спр. 393, арк. 143.

⁸ Там же, спр. 195, арк. 69.

⁹ Там же, спр. 156, арк. 129.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 639.

¹² Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 166, оп. 2, спр. 179, арк. 2—3 (далі — ЦДАГО).

няли як намір залякати, деморалізувати їх, примусити скоритися «новому порядку». В усякому разі з того пам'ятного вересня кожна чесна людина відчувала за своїми плечима примару Бабиного Яру¹³.

Нова хвиля протиеврейського терору знялася влітку—восени 1942 р. Вона котилася зі східних та південних районів на західно-українські землі. На цей час у Галичині залишалось 278 тис. чол. єврейського населення, тобто третина його довоєнної кількості¹⁴. Воно було загнане у приблизно 50 міських гетто. Решта галицьких євреїв була знищена або вимерла через нелюдські умови існування в гетто. Продовольчі норми для євреїв були меншими, ніж для людей інших національностей. До того ж частина їхнього заробітку відраховувалася у казну окупаційних органів.

Дуже мало відомо про ці гетто, або, як називає їх Геббельс, «сундуки смерті», про взаємовідносини між їх мешканцями та місцевим населенням. Наявні ж нечисленні відомості свідчать, що там, де місцеві жителі, незважаючи на суворі заборони, зважувалися на господарські зв'язки з мешканцями гетто, в останніх було більше шансів вижити, принаймні до проведення чергової винищувальної акції. Так було в Бучачі, Бориславі, Озерянах та інших гетто. Колишня мешканка чернівецького гетто Х. Трайфлер згадує: «Допомогли вижити люди. Ті люди, до яких з гетто під страхом смерті бараболлю заробляли ходила. Ті люди, українці з довколишніх сіл, які не боялись приходити до гетто, допомагали, чим могли, жаліли нас, хоча їм за це й перепадало»¹⁵.

У цілому ж позиція українського населення щодо холокауста на підставі документальних джерел бачиться такою: активно підтримувала антиєврейські заходи порівняно незначна його частина, а переважна більшість займала нейтральну позицію. Разом з тим, досить багато людей зуміли подолати забобони та пропагандистський пресинг окупантів, стали на шляху погромників та катів, реально допомагаючи їхнім жертвам.

Сьогодні з жалем доводиться констатувати, що в СРСР за піввіку після завершення другої світової війни було зроблено все можливе, аби повернути у небуття правду про єврейську трагедію, про тих, хто робив «чорну справу», і тих, хто виступив проти геноциду. Тому тепер не просто реконструювати у повному обсязі ці події чи бодай поіменно назвати всіх учасників їх. Але дещо за останній час зроблено.

Відомі принаймні сотні фактів, коли українці приходили на виручку євреям. Ми також знаємо, що ці люди відчували гостру потребу в організації своїх дій. Та ось що впадає в очі. Незважаючи на те, що в

¹³ Звертає на себе увагу те, що в історії цього злочину є чимало прогалин та неясностей. Це, зокрема, стосується загальної кількості розстріляних у вересневі дні 1941 р. В документах Нюрнберзького процесу та деяких працях німецьких істориків названо цифру 33 771 (така точність дивує, оскільки вона відсутня в підсумкових даних багатьох інших масових розстрілів євреїв на території України). З другого боку, деякі нинішні вітчизняні автори твердять (без достатніх для цього підстав), що кількість розстріляних становила близько 150 тис. На нашу думку, найбільш вірогідною є цифра, отримана у результаті діяльності Надзвичайної державної комісії по встановленню злочинів окупантів у Києві — 52 тис. розстріляних у Бабиному Яру з 29 вересня по 3 жовтня 1941 р. (Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945.— Киев, 1975.— Т. 1.— С. 351). На користь цієї цифри свідчать і побічні зіставлення наявних демографічних даних. На початок війни чисельність жителів Києва становила близько 900 тис. чол. До Червоної Армії було мобілізовано до 200 тис. киян, з міста евакуювалося 335 тис., а за підсумками проведеного німецькими властями у січні 1942 р. перепису в місті проживало 330 тис., з яких 30 тис. становили окупаційні війська і чиновники та їх сім'ї. Окупанти заборонили у цей час будь-який виїзд населення з міста, як і в'їзд до нього. Але не менше десяти тисяч мешканців ще до окупації міста чи зразу після неї виїхали на село. Якщо підсумувати показники зменшення населення Києва і порівняти цю цифру з кількістю населення міста на початок війни, то в різниці одержимо цифру, близьку тій, що була оголошена Надзвичайною державною комісією по встановленню німецьких злочинів.

¹⁴ Держ. арх. Львів. обл. ф. Р-35, оп. 9, спр. 47, арк. 5.

¹⁵ Рад. Буковина.— 1989.— 6 січ.

Україні діяла досить розгалужена мережа нелегальних партійно-комуністичних організацій, у звітах про їхню діяльність майже не знайти згадок про допомогу єврейському населенню, хоча ті самі документи містять багато відомостей про допомогу підпільників радянським військовополоненим і тим, кого депортували до рейху. Можна, шукаючи цього пояснення, припустити, що комуністичне підпілля просто не було з якихось причин орієнтоване вищим керівництвом на допомогу жертвам холокауста.

Спроби організувати допомогу єврейському населенню були іззовсім іншого боку. І тут слід сказати про роль уніатської церкви і, зокрема, митрополита Андрія Шептицького, а також сект баптистів і адвентистів сьомого дня. Шептицький був чи не єдиним католицьким пастирем у Європі, котрий відкрито виступив на захист євреїв у своєму посланні «Не убий», а в листі Гітлеру протестував проти використання українців в антиєврейських акціях. Більше того, у згаданому посланні, розповсюдженому в Галичині, Шептицький закликав чесних людей відвертатися від місцевих душогубів, на руках яких була кров невинних жертв. Особисто митрополит надав притулок 150 дітям і 15 рабинам, зберігши цим їхнє життя. Близько 500 віруючих галичан допомагали своєму пастирю у цій благій ділі¹⁶. У зв'язку з цим Гімлер збирався піддати Шептицького арештові, а гестапівці вчинили в соборі святого Юра трясоту тоді, коли там ішло богослужіння. Іншого разу, шукаючи євреїв, вони відкривали навіть гробниці, що знаходилися у цьому славетному храмі.

Приклад Шептицького наслідували й деякі інші уніатські священники. У перемишлянських лісах вони переховували з допомогою лісників 1,7 тис. чол.¹⁷ У ряді випадків церковники зуміли відвернути єврейські погроми. У м. Товсті та його околицях під час погрому в липні 1941 р. було вбито близько 200 євреїв. Але багато було врятовано завдяки втручання священника Ізвольського¹⁸. Були, щоправда, й такі церковники, котрі вважали холокауст справедливою «карою божою» і в допомозі євреям відмовляли.

Але саме діяльність Андрія Шептицького, цієї найповажанішої у народі людини, брали за приклад сотні парафіян. Тільки львів'яни врятували від вірної загибелі дві тисячі людей¹⁹. О. В. Масляк, директор Львівської бібліотеки Академії наук, переховував у себе на квартирі 8 євреїв. А в приміщенні бібліотеки — до 200 чоловік. Двічі його життя висіло на волосині. Одного разу єврея було знайдено в бібліотеці під час обшуку. Масляка вже вели на розстріл, але йому вдалося переконати німців, що та кімната, де переховувався цей нещасний, нічого спільного не має з бібліотекою. Вдруге, коли прийшли німці, євреї сиділи під книжками, а один — навіть під столом, на який усівся гестапівець. Директора від страху почало трясти. Німці, мабуть, щось запідозрили, але Омелян Масляк напоїв їх міцною горілкою, і вони пішли²⁰.

Переховування жертв холокауста в містах було особливо складною справою. У квартирах практично не існувало умов для нелегального проживання. Дуже сутужно було з продовольством. І все ж фактів рятування людей саме в містах чимало. Це можна бачити на прикладі Одеси. У місцевій газеті під рубрикою «Судова хроніка» майже щодня друкувалися вирoki тим, хто, смертельно ризикуючи, безкорисливо рятував своїх співгромадян єврейської національності. Серед засуджених — українці і росіяни, поляки і німці. Причому жорстоко карали не тільки за переховування людей, виготовлення для них

¹⁶ Наша культура (Варшава).— 1973.— № 2.— С. 11—12.

¹⁷ Там же.— С. 11.

¹⁸ Nakehillot P. Eastern Galicia.— Jerusalem, 1980.— P. XXII, XXIX.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 246, арк. 89.

²⁰ Там же, оп. 2, спр. 219, арк. 13.

фальшивих документів, а й за неповідомлення окупаційних властей про ці факти.

Дещо легшими були умови опору холокаусту в сільській місцевості, хоча ризик і тут був великий. Траплялося, що єврейські родини рятували всією громадою того чи того села. У Тульчинському районі на Вінниччині їх переховували в селах Торків, Стадниця, Гриненки, Холодівка, Зарічне, Тарасівка, Михайлівка, Брацлав. Сотні селян знали, у яких сім'ях переховують євреїв, але жодного разу ніхто не зрадив. Це — села, що мали традиційні господарські зв'язки із єврейськими сусідами, які були для їх мешканців «своїми».

Умови сільської місцевості давали змогу використовувати природні сховища для масового рятування людей. Так, у с. Куяльник, що під Одесою, селянин В. І. Іванов зумів сховати у катакомбах групу з 25 чол.²¹ 33 сім'ї протягом усього періоду окупації переховували в штольнях, у лісі, селяни с. Раковець на Львівщині²².

Відомий ряд фактів, коли люди, що втікали з гетто або рятувалися від розстрілів, переховувалися в хащах лісових масивів, у бункерах і дотах колишньої оборонної смуги. Зрозуміло, що жити роками вони б там не змогли, коли б не сприяння жителів навколишніх сіл. Такі факти були в селах Гута Пеняцька і Ганачівка на Львівщині, Бородниця на Рівенщині, Битле і Хуси на Станіславщині.

Розповідь про ставлення до жертв холокаусту буде неповною, коли не згадати про участь у їхній долі партизанських формувань. Багато загонів, особливо рейдових, так чи інакше мали контакти з євреями, що шукали в них порятунку. Як правило, партизани брали їх під захист, створювали цивільні табори, залучали до своїх лав. Так, у з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова командирами та бійцями були 154 євреї, В. А. Бегми — 102, С. А. Ковпака — 97, О. М. Сабурова — 50, А. З. Одухи — 43 і т. ін.²³ Там, де були можливості, створювалися національні єврейські підрозділи. Такими були загін Д. Ерльбаума на Львівщині, М. Вокальчука на Рівенщині, бойова група сестер Канторович в Одесі. А взагалі ця тема потребує спеціального розгляду.

У контексті з'ясування ставлення до євреїв з боку партизанських формувань виникає інтерес щодо позиції Організації українських націоналістів — Української повстанської армії у єврейському питанні. В обстановці ломки штучно створених негативних стереотипів, що було утвердилося в радянській історіографії, нині з'явилася можливість об'єктивно поглянути на це складне питання.

Перше враження від ознайомлення з відповідними документами таке. Напередодні другої світової війни та на її початку ОУН у цілому поділяла нацистську програму «остаточного вирішення єврейського питання». У постанові II Краківського збору цієї організації на початку 1940 р., зокрема, говорилося: «Організація українських націоналістів бореться з євреями як з підтримкою московсько-більшовицького режиму»²⁴.

Однак під впливом страхіть німецького колонізаторського окупаційного режиму, з одного боку, і непохитної позиції в єврейському питанні митрополита Шептицького, з другого, — точка зору ОУН змінюється на користь визнання права національних меншостей, також і євреїв, на існування та проживання в Україні. І цю зміну відбила постановою III надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.). Щоправда, на цей час євреїв у західноукраїнському регіоні вже майже не було.

²¹ Там же, ф. 1, оп. 9, спр. 85, арк. 23.

²² Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.): 36. документів і матеріалів. — Львів, 1968. — С. 126.

²³ ЦДАЖР України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 16.

²⁴ Українська суспільно-політична думка в 20 ст. — Мюнхен, 1983. — Т. 3. — С. 15.

Боротьба за врятування жертв холокауста увійшла складовою частиною в рух Опору на Україні, який складався з різних, іноді протилежних сил. Учасники цієї боротьби своєю самовідданістю і самопожертвою прагнули врятувати честь українського народу, допомагали йому витримати моральний екзаме́н. І тут хотілося б навести висловлювання голови правління Товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі Якова Сусленського: «Найяскравішим і найпереконливішим виявом людяності, дружнього ставлення і самовідданості в ім'я любові до ближнього слід визнати подання українцями безкорисливої допомоги стражденним і беззахисним євреям, які зазнали небувалого геноциду в роки другої світової війни»²⁵.

Вважаючи, що цей рух з боку українського народу не був масовим, президент держави Ізраїль Х. Герцог у своєму зверненні до учасників траурного засідання у Бабиному Яру 5 жовтня 1991 р. писав: «Сумно що так мало їх (євреїв.— М. К.) неєврейських сусідів подали їм руку допомоги»²⁶. Про особливі умови України, про те, що німецько-фашистський окупаційний режим тут був незрівнянно жорстокішим, ніж у Західній Європі, інколи забувають ті зарубіжні автори, котрі кількість учасників руху на допомогу євреям в країнах Західної Європи — 6 тис. чол.²⁷ — порівнюють з відомими на сьогодні аналогічними даними по Україні.

Визнаючи, що цей рух, справді, не був таким масовим, як хотілося б, необхідно, все ж, зазначити, що український народ сам був об'єктом нацистського терору. Із загальної кількості його жертв — українці, росіяни, поляки та інші становили 2/3. Решта — припадає на євреїв. Звичайно, для порівняно малочисельного єврейського етносу 1 млн. жертв геноциду є цифрою непомірно великою. Ці втрати єврейське населення України й досі відчуває досить гостро. Декого стримував від подання допомоги євреям страх перед жорстокими розправами нацистів, хоч симпатії цих людей були на боці «гнаних і голодних».

Порядні українці, люди інших національностей, скільки б їх не було, не відвернулися від нещасних жертв нацизму. Тільки в Галичині, за далеко не повними даними, за такі «злочини» покарано смертю близько 100 українців. Цю цифру взято з повідомлень німецьких воєно-польових судів та з преси. Але вона, звичайно, далеко не відображає картину в Україні у цілому. У 1942 р., наприклад, СС-зондеркоманда 4В розстріляла українського бургомістра м. Кременчука Синицю-Вершовського за допомогу євреям.

Тепер, через 50 років, ми повних даних не знаємо, та навряд чи й будемо знати їх у майбутньому. Але кожен значний факт порятунку євреїв українцями гідний увічнення, його необхідно обнародувати. Приємно констатувати, що в державі Ізраїль, на відміну від держави Україна, гідно відзначено подвижництво таких людей. Принаймні 100 українців — рятівників євреїв тут удостоєно почесного звання «Праведники світу»²⁸. А відкриває список цей проста українка, бездомна і самотня бабуся — поденниця Олена Григоришина. Ця благородна жінка наче уособлює інших подвижників, її земляків.

Закономірно виникає запитання: скільки ж громадян України єврейської національності вдалося врятувати? Узагальнюючих даних про це, на жаль, також немає. Хоча відомо, що в Галичині, наприклад, після вигнання гітлерівців залишилося тільки 2% передвоєнного єврейського населення²⁹.

²⁵ Возрождение.— 1991.— № 6.

²⁶ Россия (Москва).— 1991.— № 41.

²⁷ Яд Вашем: Национальный институт памяти катастрофы и героизма.— Иерусалим, 1989.— С. 37.

²⁸ Возрождение.— 1991.— № 6.

²⁹ Weiss A. Op. cit.— P. 409.

І тут не можна не сказати про те, що найбільш вражає у цій сумній історії. Жахливе становище, в якому перебували за німецької окупації жалюгідні залишки єврейської общини, далеко не відразу змінилося на краще після повернення Радянської влади. Про це свідчить хоча б такий документ. 18 травня 1944 р. голова Єврейського антифашистського комітету СРСР відомий артист С. Міхоелс звернувся з листом до заступника голови Раднаркому СРСР В. М. Молотова, у якому говорилося: «День у день ми отримуємо з визволених районів три-чотири повідомлення про надзвичайно тяжкий моральний і матеріальний стан вцілілих від фашистського винищення євреїв, які залишилися там. У ряді місцевостей (Бердичів, Могилів-Подільський, Балта, Жмеринка, Вінниця, Хмельник, Рафалівка Рівенської області та інших) багато з урятованих продовжують залишатися на території колишніх гетто. Житло їм не повертається. Не повертається їм також впізнане пограбоване майно. Після пережитої вцілілими євреями катастрофи місцеві власті не тільки не приділяють їм належної уваги, але подекуди грубо порушують радянську законність... Не кращими є справи з наданням їм роботи і матеріальної допомоги... Звертає на себе увагу і той факт, що отримувана Червоним Хрестом з різних країн допомога речами і продуктами... до нужденних євреїв рідко доходить». С. Міхоелс висловлював прохання «вжити термінових заходів до усунення усіх ненормальних явищ щодо вцілілих євреїв у визволених районах»³⁰. На листі стоїть резолюція В. М. Молотова синім олівцем: «Т. Хрущову. Прошу звернути увагу і вжити заходів. Т. Берія, якому я надіслав цей лист, зробив пропозиції щодо України, котрі я надсилаю Вам. 4 червня». Тут же містяться виписки з листа Берія. «1. Дати вказівку ЦК і РНК України з трудового і побутового улаштувань у визволених районах євреїв, які зазнали особливих репресій з боку німецьких окупантів (концтабори, гетто та ін.), зокрема, у першу чергу влаштовувати у дитячі будинки дітей-сиріт і дітей батьків, які гостро потребували. 2. Відрядити до Чернівців та Могилева-Подільського уповноваженого ЦК і РНК УРСР, доручивши йому перевірити причини скупчення великої групи єврейського населення і організувати допомогу їм у направленні до місць проживання»³¹. Як бачимо, нічого реального Берія також не запропонував. Отже, люди, про яких писав С. Міхоелс, були вже скинуті з рахівниці як непотріб, «відходи війни», до яких властям було байдуже.

По-різному протягом багатьох сторіч складалися українсько-єврейські стосунки. Але щоб там не було, жили на одній землі, під одним небом, одне сонце світило і українцям і євреям. Зуміли вистояти, зберегти містки спілкування навіть у страшну воєнну негодю. І правильно сказав Дмитро Павличко, що у цьому спілкуванні є, можливо, порятунком і для євреїв, і для українців³².

Одержано 01.11.91.

На архивних, а також зарубезних источниках в статье раскрывается малоизученная тема, связанная с геноцидом нацистов в отношении еврейского населения и оказанием ему помощи и поддержки со стороны украинцев в разных районах республики.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3851, арк. 3—5.

³¹ Там же, арк. 5.

³² Возрождение.— 1991.— № 6.